

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертаційну працю «Семантико-синтаксична типологія складносурядних речень у сучасній українській мові» *Н.В. Рули*, виконану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Луцьк, 2019. – 260 с.)

За кілька десятиріч в українському мовознавстві з'явилося чимало новаторських досліджень, що засвідчили досить помітний і різноаспектний розвиток теорії складного речення загалом і складносурядного речення зокрема. У них переглянуто багато усталених постулатів традиційної граматики, що були певною мірою навіть канонічними. Серед них засадничий принцип виокремлення складносурядних речень – граматична (синтаксична) незалежність (рівноправність) їхніх предикативних частин, за якою ці складні речення відрізняють від складнопідрядних, розмежування синтаксичного сурядного зв'язку і семантико-синтаксичного (чи смислового) відношення, які донедавна нерідко ототожнювали, виокремлення трьох або чотирьох семантичних типів складносурядних речень залежно від семантичної групи сурядних сполучників, що поєднують їхні предикативні частини, та інші проблеми. Зокрема, відомий дослідник структури слов'янського речення О.С. Мельничук констатував, що «складносурядні речення здавна поділялись на декілька різновидів залежно від специфіки відображуваного в них сурядного зв'язку», до того ж «кожний з таких різновидів ставав самостійним синтаксичним явищем лише після того, як за ним закріплювались певні сурядні сполучники, специфічні чи принаймні найбільш звичайні саме для нього» (Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ, 1966. С. 195 – 196). Цей підхід дав початок поширеному в українському мовознавстві трактуванню складносурядних речень насамперед за наявністю в них сурядних сполучників, напр.: «Складносурядне речення – складне речення, предикативні частини якого синтаксично рівноправні і поєднані сполучником (сполучниками) сурядності» (Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис

української мови. Київ, 2010. С. 250). Українські та російські мовознавці тенденційно поділяли складносурядні конструкції на речення з єднальними, зіставно-протиставними та розділовими сполучниками або на речення з єднальними, зіставними, протиставними та розділовими сполучниками. Обов'язкова вимога наявності сполучників унеможлилювала виділення безсполучникових складносурядних конструкцій. У 90-х роках ХХ ст. І.Р. Вихованець відступає від обов'язкового сполучникового принципу поєднання предикативних частин, що зумовило виокремлення сполучникових і безсполучникових складносурядних речень в українській мові та формування нової теорії складносурядного речення, ґрунтованої на різних типах семантико-синтаксичних відношень та відповідних засобах (сполучникових і безсполучникових) їх вираження. На цих теоретичних засадах побудоване дослідження семантико-синтаксичної типології складносурядних речень Наталії Володимирівни Рули. Крім того, у ньому на широкому джерельному матеріалі розгорнуто вивчення ще однієї нової проблеми, теоретично обґрунтованої також І.Р. Вихованцем і розвиненої його послідовниками, – проблеми семантичності / асемантичності сурядних сполучників як засобів поєднання предикативних частин у складносурядних реченнях, що передбачало з'ясування їхньої ролі у формуванні всіх типів семантико-синтаксичних відношень. Цілком логічно, що ідея семантичності / асемантичності сурядних сполучників лягла в основу поділу сполучникових складносурядних речень на семантико-синтаксичні різновиди складносурядних речень із семантичними сполучниками і семантико-синтаксичні різновиди складносурядних речень з асемантичними сполучниками.

Узагальнивши напрацювання своїх попередників у вивченні складносурядних речень, дисертантка вмотивовує актуальність свого дослідження, яку вбачає в потребі комплексно вивчити складносурядні речення сучасної української мови, а саме у взаємозв'язку їхніх формально-граматичних, семантико-синтаксичних і комунікативних характеристик, оскільки «докладного опису в єдності всіх аспектів на сьогодні такі конструкції

не мають ні в україністиці, ні в русистиці» (с. 16). Безсумнівно, що зреалізувати такий комплексний підхід можна на основі трактування складносурядного речення як багатовимірної одиниці. Проте задекларовану комплексність дослідження не простежуємо у змісті дисертації, бо немає окремих підрозділів, присвячених безпосередньо аналізу формально-граматичної та комунікативної організації складносурядних речень. Якщо основні ознаки формально-граматичної структури дисертантка називає в підрозділах, де характеризує семантико-синтаксичні різновиди складносурядних речень із семантичними та асемантичними сполучниками, то цілісного комунікативного (темо-рематичного) аналізу не пропонує, лише деінде в тексті відзначає якісь комунікативні характеристики, наприклад приєднувальних предикативних частин (с. 116, 180 та ін.). Послідовніше визначає ступені поширення різних типів складносурядних речень із семантичними та асемантичними сполучниками і безсполучникових складносурядних речень.

Основну увагу в дисертаційній праці відповідно до поставленої мети та визначених завдань зосереджено на створенні семантико-синтаксичної типології сполучникових (із семантичними та асемантичними сполучниками) і безсполучникових складносурядних речень. До засобів формування семантико-синтаксичного відношення, яким поєднані предикативні частини у складносурядному реченні, зараховано лексичне наповнення їхніх компонентів і спеціалізовані сурядні сполучники (семантичні). Дисертантка констатує: «Тип семантико-синтаксичних відношень складносурядних конструкцій залежить не тільки від лексичного наповнення їхніх компонентів, але й конкретизований завдяки спеціалізованим сурядним сполучникам, зокрема семантичним. Відповідно до цього всі складносурядні речення розпадаються на три великі групи: структури, поєднані семантичними сполучниками, структури, поєднані асемантичними сполучниками, та структури, поєднані безсполучниково» (с. 217). Виокремлюючи ці три групи, потрібно було б чіткіше й доказовіше вмотивувати виділення структур із семантичними та асемантичними сполучниками, а не констатувати, що, услід за І.Р. Вихованцем, до семантичних

вона зараховує розділові, зіставний, протиставні, градаційні, приєднувальні сполучники і таку саму функційну характеристику надає заперечним сполучним засобам (с. 64). Але в його концепції «складносурядні речення із семантичними сполучниками являють собою конструкції, у яких сполучники виконують як формально-синтаксичну функцію (вираження сурядного зв'язку), так і семантико-синтаксичну функцію (вираження семантико-синтаксичних відношень між сурядними частинами», тоді як «асемантичні сполучники *і* (*й*), *та* (у функції *і*) лише поєднують сурядні частини, вираження ж семантико-синтаксичних відношень припадає на інші елементи складносурядного речення» (Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ, 1993. С. 301 – 302). Іншими словами, семантичні сурядні сполучники самостійно (без впливу лексичних значень складників) формують семантико-синтаксичне відношення між поєднуваними предикативними частинами, тоді як асемантичні сполучники не виражають семантико-синтаксичного відношення. Наведена вище цитата дослідниці орієнтує на те, що будь яке семантико-синтаксичне відношення залежить від лексичного наповнення компонентів, і його конкретизують спеціалізовані, зокрема семантичні сполучники.

Семантико-синтаксичні різновиди складносурядних речень із семантичними сполучниками схарактеризовано за спільною процедурою, що логічно і досить важливо для створення їхньої семантико-синтаксичної типології: спочатку викладено різні думки мовознавців із приводу неоднозначно потрактованих питань, а потім розгорнено безпосередній аналіз усіх внутрішніх значеннєвих типів кожного семантико-синтаксичного різновиду. Саме тут дисертантка щонайповніше продемонструвала свою широку обізнаність із фаховою літературою та вміння оцінювати різні концептуальні підходи до лінгвістичних проблем і, відштовхуючись від цих оцінок, обґрунтовувати свою авторську позицію. Істотно відрізняється від традиційної класифікація розділових складносурядних речень, у якій виокремлено три групи: власне-розділові, альтернативно-розділові та

опозиційно-розділові – та запропоновано розподіл семантичних розділових сполучників між ними.

Розмежовуючи зіставні і протиставні складносурядні речення, дослідниця, на противагу своїм попередникам, зокрема І.Р. Вихованцеві, не акцентує уваги на такій диференційній ознаці, як неконтрастність / контрастність змісту, вираженого в їхніх предикативних частинах. Серед основних характеристик зіставних складносурядних речень вона виокремила тематичну співвіднесеність та логічну семантичну пов'язаність двох ситуацій у мисленні мовця, поєднання та зіставлення ситуацій в одному часово-модальному плані, хоч і не надала їй закономірного характеру. Висловила також свої міркування з приводу використання в цих реченнях тільки зіставного сполучника *а*, абсолютної позиційної стійкості їхніх предикативних частин. Принциповою є позиція дисертантки в тому, щоб до зіставних складносурядних речень зараховувати лише речення із власне-зіставною семантикою, у яких ужито двофункційний (із синтаксичною та семантичною функціями) сполучник *а* для поєднання предикативних частин.

Докладно схарактеризовано ознаки категорії протиставлення та протиставних складносурядних речень, визначені в різних працях мовознавців. Констатуючи відносно стійкий характер групи протиставних сполучників, дисертантка відзначає суперечливість поглядів лінгвістів на деякі сполучні засоби, проте, реферуючи їхні думки, припускається неточностей. Зокрема, на с. 94 констатує, що на думку К.Г. Городенської, сполучник *а* «є частково асемантичним, бо може мати як зіставне, так і протиставне наповнення [48, с. 32]». Але на с. 32 монографії «Сполучники української літературної мови» обґрунтовано часткову асемантичність усіх протиставних сполучників, а не лише сполучника *а*, і до того ж її витлумачено інакше, а саме на тій підставі, що у формуванні протиставного відношення певну роль відіграє лексичне наповнення предикативних частин та однорідних членів речення. Цитую: «Протиставні сполучники виокремлені на основі протиставного семантико-синтаксичного відношення, що встановлюється між предикативними частинами

складносурядного речення або між однорідними членами речення, які виражають контрастні значення. Саме тому у формуванні протиставного відношення, так само як і зіставного, певну роль відіграє лексичне наповнення предикативних частин та однорідних членів речення, що дає підстави кваліфікувати протиставні сполучники *а, але, зате, однак, одначе, проте, та* як частково асемантичні».

Запропоновано цікаві спостереження за транспонуванням сполучників *і, й, та* у протиставну периферійну семантико-синтаксичну сферу. Виокремлено дві семантичні групи протиставних складносурядних речень: власне-протиставні та невластиво-протиставні, друга з яких охоплює три підгрупи: протиставно-обмежувальні, протиставно-компенсувальні та протиставно-допустові, які диференційовано за їхніми внутрішніми значеннями.

Так само ретельно схарактеризовано приєднувальні складносурядні речення на тлі різних спроб їх дослідження в українському та російському мовознавстві, визначено їхні специфічні граматичні характеристики, умотивовано виокремлення багатоконпонентної приєднувальної конструкції, оцінено склад приєднувальних сполучників, поданих у різних працях, та запропоновано виділяти у приєднувальних складносурядних реченнях три групи сурядних сполучників: власне-приєднувальні, сполучники, що мають переважно приєднувальне значення, і сполучники, транспоновані у приєднувальні з інших груп сурядних сполучників – єднальних, зіставних, протиставних, розділових.

На противагу іншим дослідникам дисертантка виокремила в самостійний тип заперечні складносурядні речення, визначила їхні структурні особливості та надала заперечним сполучникам *ні... ні, ані... ані, ні... ані, ані... ні* статусу семантичних сполучників.

Асемантичність сурядних сполучників витлумачено на теоретичних засадах, випрацьованих І.Р. Вихованцем і узвичаєних у новітньому українському мовознавстві. До асемантичних так само зараховано єднальні сполучники, що поєднують предикативні частини складносурядних речень,

залежно від змістового наповнення яких дисертантка виокремила шість семантико-синтаксичних різновидів таких речень: 1) власне-темпоральні; 2) перелічувальні зі значеннями ймовірності, волевиявлення, питальності; 3) каузальні (причиново-наслідкові та умовно-наслідкові); 4) обмежувальні; 5) приєднувальні; 6) конструкції відповідності, невідповідності. Ретельно проаналізовано кожен різновид таких складносурядних речень, з'ясовано особливості його формально-граматичної структури: її відкритість / закритість, переставляння предикативних частин, уживання спеціалізованих лексем, що увиразнюють, посилюють відповідні значення. Від власне-темпоральних складносурядних речень з асемантичними сполучниками відмежовано перелічувальні речення із семантикою ймовірності / гіпотетичності (умовні складносурядні конструкції), що виражають перелік вірогідних дій, процесів, станів, явищ, припущення дій, процесів, станів, явищ, можливих за умови здійснення інших дій, процесів чи бажаних для мовця, та інші значення; перелічувальні наказові, спонукальні та бажальні складносурядні речення, перелічувальні складносурядні речення із семантикою питальності.

Обґрунтовано виокремлення приєднувальних складносурядних речень, предикативні частини яких поєднані асемантичними єднальними сполучниками *і (й), та*, а також сполучниками інших семантичних груп (зіставний *а*, протиставні *але, проте, однак*, розділові *чи, або*), що втратили в цих реченнях свою первинну семантичну функцію і стали тільки єднальними сполучними засобами.

У концепції дослідниці до складносурядних конструкцій з асемантичними сполучниками уналежнено і складносурядні обмежувальні (єднально-обмежувальні) речення, предикативні частини яких поєднані асемантичним сполучником *і* та граматиалізованими елементами *тільки, лише (лиш)*. Констатуючи неоднозначну кваліфікацію таких речень у сучасному мовознавстві, вона наводить численні й переконливі різновиди вираженої в них обмежувальної семантики.

До складносурядних речень з асемантичними сполучниками дисертантка сміливо ввела кількісно невелику групу складносурядних речень, предикативні частини яких поєднані відношеннями відповідності або невідповідності між вираженими в них діями, станами, процесами, явищами, чітко окреслила ті спеціалізовані лексичні засоби, які, уживаючись після асемантичного сполучника *і*, увиразнюють ці значення, а також повторювані у предикативних частинах однакові лексеми (*щораз, щодня*).

Дисертантка впотужнила відому в теоретичному мовознавстві ідею про виділення безсполучникових складносурядних речень, кваліфіковано з'ясувала їхні граматичні та семантико-синтаксичні характеристики, подібність до відповідних типів сполучникових складносурядних та складнопідрядних речень. У формуванні семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, поєднаними безсполучниково, так само як і в сполучникових складносурядних реченнях з асемантичними сполучниками, визначальним є лексичне наповнення їхніх компонентів.

Зібраний фактичний матеріал дав їй змогу розширити традиційний набір семантико-синтаксичних відношень (відношення одночасності, послідовності дій, процесів, станів, зіставні, протиставні) і запропонувати нові семантико-синтаксичні різновиди, зокрема речення зі значенням сумісності дій, із семантикою заперечення, з обмежувальним значенням, із семантикою приєднання та ін. Логічно було б усі виокремлені семантико-синтаксичні різновиди безсполучникових складносурядних речень подати в самостійних структурних підрозділах дисертації, тобто за тим принципом, за яким подано семантико-синтаксичні різновиди сполучникових складносурядних речень.

Спостереження за сполучниковими і безсполучниковими складносурядними реченнями узагальнено в логічних висновках, що характеризують їхню семантико-синтаксичну типологію в українській мові.

Н.В. Рула успішно впоралася з непростими завданнями свого дослідження і досягла поставленої мети. Професійність викладу теоретичних засад семантико-синтаксичної структури речення, обґрунтованість засобів експлікації

різних типів семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами сполучникових і безсполучникових складносурядних речень в українській мові, запропонована авторська семантико-синтаксична класифікація складносурядних речень із семантичними та асемантичними сполучниками дають нам підстави високо оцінити виконане дослідження та рекомендувати надрукувати його як окрему монографію. Раджу замість складносурядних речень, паспортизованих як (З розмовного мовлення), подати складносурядні речення, дібрані з художніх, публіцистичних та інших текстів, що переконливіше засвідчить їх уживання в українській літературній мові. На тлі традиційної концепції складносурядного речення монографія Н.В. Рули постане як нове теоретичне осмислення цих складних конструкцій.

Дисертація «Семантико-синтаксична типологія складносурядних речень у сучасній українській мові» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р., зі змінами, унесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015 р. та № 1159 від 30.12.2015 р.

За виконане дослідження Н.В. Рула заслуговує присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики
та наукової термінології
Інституту української мови НАН України

К.Г. Городенська

Відгук Карішмов до спецради
15.11.2019 р.

Учений секретар
Гришмак О.І.

